

ŞİRVAN ÇƏMƏNLƏRİNİN QURULUŞU VƏ NÖV TƏRKİBİ

Qasımzadə T.E.

AMEA Dendrologiya İnstitutu, AZ0144, Bakı, Mərdakən qəs., S.Yesenin k. 89
nushana_kasimova@yahoo.com

Məqalədə Şirvanın aran və dağ ərazilərində lokal şəkildə yayılan çəmən bitkiliyindən bəhs edilir. Aranərazidə bu bitkilik 1 formasiya sinfi, 4 formasiya - dəvətikanlıq (Alhagethum), biyanlıq (Glycyrrhizetum), yulğunluq (Tamarixetum), Soviç yovşanlığı (Artemisetum) hesabına formalaşmışdır. Şirvanın dağlıq zonasının çəmən bitkiliyi - subasar, çala-çəmən, meşəaltı, meşədənsonraki çəmən-kolluq, subalp, alp və alp xalıları çəmənlikləri yarım tiplərində 9 formasiya sinfi, 20 formasiya və 22 assosiasiyada yayılmışdır.

Açar sözlər: çəmən, quruluş, növ tərkibi, aran, dağ, Şirvan

Giriş

Konkret ərazilərin müasir flora və bitkiliyini tədqiq etmək, orada baş verən dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək, ekoloji, antropogen və zoogen təsirlərə qarşı mübarizə aparmaqla mühafizəsini təşkil etmək də ekoloqlar qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir.

Azərbaycan daxilində Böyük Qafqaz ərazisi istər flora, istərsə də bitkilik baxımından daima maraq dairəsində olmuşdur. Akademik V.C.Hacıyev Böyük Qafqaz ərazisinin subalp hündürotluluğuna [9] təhlil etmişdir.

Biomüxtəlifliyin müxtəlif səbəblərdən azalması və bitkilərin itmək təhlükəsinə məruz qalması nəinki bizi, o cümlədən dünya birliyini ciddi narahat edir və ölkələrdə bunun qarşısını almaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir [2,8]. Bioloji müxtəlifliyin genetik fondunun toplanması, qorunub gələcək nəsillərə çatdırılması və ekoloji monitorinqlərin həyata keçirilməsi məqsədilə botaniki-coğrafi ərazilərin bitkiliyinin təyin edilməsi aktual məsələlərdən sayılır. Çünki bitkiliklərdə müxtəlif biotoplar yaşayır və burada baş verən neqativ hallar nəinki flora elementlərinin azalmasına, o cümlədən də faunanın korlanmasına gətirib çıxarır. Buna baxmayaraq məhdud saylı məskunlaşma və gündəlik istifadə sahələri olan ərazilər də mövcuddur.

Aparılan çoxillik tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, ərazinin son dövrlərdə bitkiliyi müxtəlif alimlər tərəfindən regional səviyyədə öyrənilsə də [1, 5,6], məhz Böyük Qafqazın şərqində yerləşən dağlıq Şirvan ərazinin bitkiliyinin təsnifatı tam deyil, bütün bunlar nəzərə alınaraq Böyük Qafqazın şərqində yerləşən dağlıq Şirvan və Kür-Araz ovalığını əhatə edən aran Şirvan ərazilərinin bitki örtüyünün tədqiqinə başlanılmışdır.

Material və metodika

Tədqiqat işi 2006-2015-ci illərdə Şirvan ərazisində həyata keçirilmişdir. Tədqiqat zamanı dağ və aran Şirvanın çəmən bitkiliyinin quruluşu öyrənilmiş [7,12], formasiyalar və assosiasiyalar [11], o cümlədən bitkiliyin ali taksonları təyin edilmişdir [10]. Müasir dövrdə ərazinin yerləşdiyi ekosistem təhlil edilmişdir [3, 4].

Ərazi daxilində və ətrafında 1200 flora növü müəyyən edilmiş, herbarilər insira edilmiş, təyinat aparılmışdır.

Nəticələr və onların müzakirəsi

Şirvanın aran ərazisinin çəmən formasiya sinfi dörd formasiya ilə (dəvətikanlıq (*Alhagetum*), biyanlıq (*Glycyrrhizetum*), yulğunluq (*Tamarixetum*), Soviç yovşanlıq (*Artemisetum*) təmsil olunur.

Dəvətikanlıq formasiyası (*Alhagetum*) formasiya allüvial torraqlarda, əsasən şor olmayan, bəzən isə relyefin çökək, qrunut suyunun torraq səthinə yaxın yerləşən hissələrində, az şor olan sahələrdə, alaqlanmış yerlərdə yayılmışdır. Adi dəvətikanı əsasən quru yamaclarda, qumlu, alaqlı, sərin yerlərində bitir.

Biyanlıq formasiyası (*Glycyrrhizetum*). Kürboyu zolaqda olan çalalarda, arxlara yaxın olan yerlərdə yayılaraq, bir assosiasiya ilə təmsil olunur: müxtəlifotlu tüksüz biyanlıq (*Glycyrrhiza glabroso-Herbosum*) Formasiyanın dominantı-*Glycyrrhiza glabra* L.

Yulğunluq formasiyası (*Tamarixetum*). Yulğun cəngəllikləri çala bitkiliyi ünsürləri ilə qarışıq halda Kürboyu zolaqda inkişaf etmişdir. İlk əmələ gələn yulğun cəngəllikləri ensiz zolaq əmələ gətirərək əsasən çay sahili ilə tuqay meşələri arasında rast gəlinir. Lakin tez-tez belə cəngəlliklər qırılmış meşələrin yerində inkişaf edərək ikinci əmələ gələn bitkilik xarakteri daşıyır. Formasiya 1 assosiasiya ilə təmsil olunur: müxtəlifotlu-çoxbudaq yulğunluq (*Tamarix ramosissimoso-Herbosum*). Formasiyanın dominantı-*Tamarix ramosissima* Ledeb.

Soviç yovşanlıq formasiyası Azərbaycanın yovşanlıq səhralarının ekoloji tiplərindən biri çala tipindən olan, soviç yovşanı tərəfindən yaranan yovşanlıqlara aiddir. Ekoloji cəhətcə soviç yovşanı ağ yovşandan rütubətə yüksək tələbkar olması ilə fərqlənir. Tədqiqat sahəsində isə formasiya çalalarda, arxların kənarlarında inkişaf edərək, bir assosiasiya ilə təmsil olunur: müxtəlifotlu – soviç yovşanlıq *Artemisia szowitzianoso – Herbosum*. Formasiyanın dominantı-*Artemisia szowitziana* (Bess.) Grossh.

Fitosenozların əsas senozəmələgətriciyələri taxıllar, paxlalı və müxtəlifotluların nümayəndələridir. Taxılardan *Elitrigia caespitosa* (C.Koch) Nevski, *Phleum pratense* L., *Hordeum bulbosum* L., *Cynodon dactylon* (L.) Pers., *Aeluropus repens* (Desf.) Parl. və s., paxlalılardan *Lotus corniculatus* L., *Trifolium pratense* L., *T. arvense* L., *Astragalus cicer* L., *Medicago caerulea* Less. ex Ledeb., *Lathyrus pratensis* L., *L. aphaca* L. və s., müxtəlifotlardan *Urtica dioica* L., *Filipendula ulmaria* (L.) Maxim., *Achillea millefolium* L., *Persicaria hydropiper* L., *Ranunculus repens* L., *Rumexa cetosa* L., *Plantago lanceolata* L., *Prunella vulgaris* L. və s. növlər üstünlük təşkil edirlər. Subasar çəmənliklərin ayrı-ayrı fitosenozlarında 37-45 növ iştirak edir. Bataqlaşmış sahələrdə isə cillərin *Carex vesicaria* L., *C. leporina* L. növləri geniş yayılmışdır. Tədqiq olunan çəmənliklərin botaniki tərkibi zəngindir. Burada tərəfimizdən müxtəlif ekoloji qruplara aid olan 60-70 növ bitki qeyd olunmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Şirvan ərazisinin subasar çəmənlərinin quruluşu və növ tərkibi

№	Növlərin adı	Bolluq	Hündürlük Sm və m-lə	Fenofaza	Yarus
1	2	3	4	5	6
1	<i>Achillea millefolium</i> L.	3-4	50	çiçək	III
2	<i>Aeluropus repens</i> (Desf.) Parl.	3	10-15	çiçək	IV
3	<i>Alopecurus arundinaceus</i> Poir.	2-3	30-120	veg.	I
4	<i>Astragalus cicer</i> L.	1-2	70	çiçək	II
5	<i>Cardamine uliginosa</i> Bieb.	3	15-45	çiçək	III
6	<i>Carex riparia</i> Curt.	2-3	40-80	çiçək	II
7	<i>Catabrosa aquatica</i> (L.) Beauv.	3	20-60	çiçək	III
8	<i>Cirsium hydrophilum</i> Boiss.	4	80	çiçək	II
9	<i>Cynodon dactylon</i> (L.) Pers.	3-4	45	çiçək	II
10	<i>Cytiorhiza laveszens</i> (C. Koch) Holub	1-2	10-25	çiçək	III

11	<i>Datisca cannabina</i> L.	1-2	80-150	çiçək	I
12	<i>Egisetum arvense</i> L.	3-4	15-35	veg.	III
13	<i>Geum urbanum</i> L.	1-2	30-50	çiçək	III
14	<i>Glyceria arundinaceae</i> Kunth	1-2	98-100	çiçək	I
15	<i>Hordeum bulbosum</i> L.	4-5	60-80	çiçək	II
16	<i>Hordeum violaceum</i> Boiss. Et Huet	3-4	29	meyvə	IV
17	<i>Inula britannica</i> L.	2-3	30-60	çiçək	II
18	<i>Lathyrus pratensis</i> L.	3-4	45-80	meyvə	II
19	<i>Lotus corniculatus</i> L.	2	10	çiçək	IV
20	<i>Medicago lupulina</i> L.	1-2	8-45	meyvə	II
21	<i>Mentha longifolia</i> (L.) Huds.	2-3	30-80	çiçək	II
22	<i>Persicaria hydropiper</i> L.	3	30-80	meyvə	II
23	<i>Phalaroides arundinacea</i> (L.) Rausch.	2	50-250	veg.	I
24	<i>Phragmites australis</i> (Cav.) Trin. ex Steud.	4-5	0,5-2	çiçək	I
25	<i>Prunella vulgaris</i> L.	2	10-50	çiçək	II
26	<i>Securigera varia</i> (L.) Lassen	2-3	40	meyvə	III
27	<i>Thalictrum minus</i> L.	2	20-130	çiçək	I
28	<i>Trifolium pratense</i> L.	3-4	20	çiçək	III
29	<i>Triglochin palustre</i> L.	1	10-45	çiçək	III

Deməli nəticə etibarilə aran ərazilərdəçala-çəmənbitkiliyilokalşəkildəyayılaraq 1 formasiasını, 4 formasiya, 4 assosiasiyahesabınaformalaşmışdır.

Şirvanın dağlıq ərazilərinin çəmən bitkiliyi subasar, çala-çəmən, meşəaltı, meşədənsənraqıçəmən-kolluq, subalp, alp və alp xalıları çəmənlikləri yarım tiplərində 9 formasiya sinifi, 20 formasiya və 22 assosiasiyada yayılmışdır.

Yarımtip: Subasarvəçala (sacaq) çəmənlər

Formasiya sinfi: Subasarçəmənlər

F: Buynuzlu qurdotuluq (*Loteta corniculatus*)

A:1. Təmizqurdotuluq(*Lotus corniculatus*); 2. Taxıllı-cilli-müxtəlifotlu-qurdotuluq (*Lotus corniculatus*+*Carex vesicaria*+ *Cynodon dactylon*+*Phleum pratense*+*Herbosa*)

F:Çəmən yoncalığı (*Trifolieta pratensis*)

A: Təmiz yoncalıq (*Trifolium pratensis*)

F: Çimli ayrıqotuluq (*Elitrigieta caespitosa*)

A:Qarışıqtaxıllı-ayrıqotluluq (*Elitrigia caespitosa* +*Dactilis glomerata*+*Cynodon dactylon*+*Alopecurus ventricosus*+*Phleum pratense*)

F: Barmaqvari çayırlıq (*Cynodoeta dactylon*)

A:1.Təmizçayırlıq (*Cynodon dactylon*); 2. Yağtikanlı-çayırlıq (*Cynodon dactylon*+*Alhagi pseudalhagi*)

Yarımtip: Meşəaltı, meşədənsənraqıçəmənler və çəmən-kolluqlar

Formasiya sinfi: Taxıllı-cilli-müxtəlifotlu meşəaltı çəmənlər

F: Tüklümeyvəbaşıotluq (*Poterieta lasiocarpum*)

A: Tonqalotulu-başıotluq (*Poterium lasiocarpum*+*Bromus racemosus*)

F: Qəmgincillik (*Cariceta tristis*)

A: Taxıllı-cillik (*Carex tristis*+*Echinochloa crusgalli*+*Aeluropus repens*)

Formasiya sinfi: Taxıllı-paxlalı-müxtəlifotlu çəmən-kolluqlar

F: Bordzilovski amoriyalığı (*Amorieta bordzilowskyi*)

A:1. Qantəpərli-amorialıq (*Amorietum bordzilowskyi*+*Cephalaria procera*)

F: Tükvaritarlaotuluq (*Agrostietacapillaris*)

A: Paxlalı-müxtəlifotlu-tarlaotuluq (*Agrostis capillaris*+*Vicia variabilis*+*Herbosa*)

Yarım tip: Yüksək dağlığın subalp çəmənləri

Formasiya sinfi: Hündürotlu subalp çəmənlər

F: Soğanaqlı cacıxlıq (*Chaerophylleta bulbosum*)

A: Təmiz cacıxlıq (*Chaerophyllum bulbosum*+*Chaerophyllum aureum*)
 F: Sərtkənarıarpaq baldırğanlıq (*Heraclea trachylomae*)
 A: Təmiz baldırğanlıq (*Heracleum trachyloma*)
 F: Burunlu kəpənəkçiçəklik (*Aconiteta nasutum*)
 A: Baldırğanlı – əvəlikli – kəpənəkçiçəklik (*Aconitum nasutum*+*Heracleum trachyloma*+ *Rumex alpestris*+*R. acetosa*)
 F: Enliyarpaq əvəliklik (*Rumceta alpestris*)
 A: Təmiz əvəliklik (*Rumex alpestris*)
Formasiya sinfi: Paxlalı-müxtəlifotlu subalp çəmənlər
 F: Anatoli noxudluğu (*Cicereta anatolicum*)
 A: Güləbətlinli-daziotulu-noxudluq (*Cicer anatolicum*+*Pulsatilla violaceae*+ *Hypericum perforatum*)
Formasiya sinfi: Quru taxıllı subalp çəmənlər
 F: Uzanan ağbıqlıq (*Nardueta strictae*)
 A: Topallı-ağbıqlıq (*Nardurus stricta*+*Festucavalesiaca*)
 F: Basıqırtıclıq (*Poaeta compressa*)
 A: Şirpəncəli-şiyavlı-qırtıclıq (*Poa compressa*+*Stipa capillata*+*Alchemilla epipsila*)
Formasiya sinfi: Nəmli (mezofil) subalp çəmənlər
 F: Bənövşəyarpaqlıq (*Hordeta violaceum*)
 A: Yoncalı-amoriyalı-arpalıq (*Hordeum violaceum*+*H. bulbosum*+*Amoria ambigua*+*Trifolium montana*)
Formasiya sinfi: Geofitli subalp çəmənlər
 F: Qarabənövşəyi soğanlıq (*Allieta atrovioleaceum*)
 A: Təmizsoğanlıq (*Allium atrovioleaceum*+*A. kunthianum*+ *A. mariae*)
 F: Yaşılımtılsarı qazsoğanlıq (*Gageta chloranthae*)
 A: Təmizqazsoğanlıq (*Gagea chlorantha*)
 Yarım tip: Yüksək dağlıqinalp çəmənləri
Formasiya sinfi: Qarıxıq taxıllı alp çəmənlər
 F: Lazistan tarlaotuluq (*Agrosteta lazicae*)
 A: Topallı-tarlaotuluq (*Agrostis lazica*+*Festuca valesiaca*)
 Formasiyasınıfı: Cilli-taxıllı-paxlalı-müxtəlifotlu alp çəmənlər
 F: Qəmgincillik (*Carexeta tristis*)
 A: Şirpəncəli-topallı-cillik (*Carex tristis*+*F. valesiaca*+*Alchemilla sericea*)

Subasar və çala (sacaq) çəmənlərində fitosenozun əsas senoz əmələgətiricilərinə taxılların *Phleum pratense*, *Cynodon dactylon*, *Aeluropus repens*vəs., paxlalıların *Lotus corniculatus*, *Trifolium pratense*, *Lathyrus pratensis*, *Glycyrrhiza glabra* və s., müxtəlifotların isə *Filipendula ulmaria*, *Alhagi pseudalhagi*, *Ranunculus repens*, *Plantago lanceolata* və s. növləri daxildir.

Alp çəmənləri subalp çəmənlərin tədricən yox olması ilə bəzən bu keçidin sərhədlərini izləmək çətin olur. Lakin bəzi sahələrdə keçid olduqca kəskindir və ya bu çəmənlərdən biri itərək digəri ilə əvəzlənir. Burada əsas çiməmələgətirən taxılların *Hordeum violaceum*, *Poa araraticavəs.*, cillərin *Carex leporina*, *C. tristis*vəs., paxlalıların *Trifolium canescens*, *Vicia elegans* və s., müxtəlifotların isə *Veronica gentianoides*, *Potentilla argentea*, *Cerastium purpurascens*, *Plantago atrata*, *Erigeron caucasicus*, *Silene ruprechtii* və s. növlərinə rast gəlinir.

Alp xalıları tundra iqliminin hökm sürdüüyü şimal yamaqların qayalı, daşlı-çınqıllı, qar və buzlaqlarla xarakterizə edilən qurşaqlarda yayılmışdır. Burada şibyələr, mamırların *Pogonatum aloides*, *Polytrichastrum alpinum*, qıjuların *Ceterax officinarum*, *Asplenium septentrionale* və s., çiçəkli bitkilərin isə yerə ərilmiş və ya yatıqformalı kserofit və sukkulentlərindən *Minuartia imbricata*, *Draba siliquosa*, *D. bryoides*, *Alopecurus textilis*, *Dichodon cerastoides*, *Myosotis alpestris*, *Sibbaldia parviflora*, *Pedicularia crassirostris*, *Carum caucasicum*, *Alchemilla sericea*, *Plantago saxatilis*, *Taraxacum stevenii* və s. növləri kiçik qruplaşmalar əmələ gətirirlər.

Beləliklə, Şirvan ərazisində çəmən bitkiliyi 5 yarımtip, 10 formasiya sinifi, 21 formasiya və 23 assosiasiyada formalaşmışdır

Ədəbiyyat

1. **Baxşiyev V.S.** Kür-Araz botaniki-coğrafi rayonunun (Şirvanın mərkəzi hissəsi) florasının təhlili // AMEA Botanika Inst. Elmi əsərləri, Bakı-«Elm»-2006, XXVI cild, s. 218-222.
2. **Əliyev C.Ə., Əkrərov Z.I., Məmmədov A.T.** Bioloji müxtəliflik. Bakı: Elm, 2008, 232s.
3. **Hacıyev V.C.** Azərbaycanın yüksəkdağlıq bitkiliyinin ekosistemi. Bakı-2004, 130s.
4. **İbadullayeva S.C.** Azərbaycanın bitki örtüyü haqqında. AMEA Botanika İnstitutunun elmi əsərlər toplusu, Bakı-2010, səh. 7-15.
5. **İbadullayeva S.C., Mustafayeva A.B., Şirəliyeva G.Ş.** Böyük Qafqazın yüksək dağlıq ərazilərinin bitkiliyinin təsnifatı/ AMEA Xəbərlər, Biologiya ser., Bakı-2014, №3,s. 58-64
6. **Mövsüмова F.Q., Hacıyev V.C.** Azərbaycanın Kür-Araz ovalığının gəngizlik səhrəliyinin bioloji müxtəlifliyi. AMEA Botanika İnstitutunun Elmi əsərləri, XXV cild, Bakı, «Elm», 2004, səh. 299-301.
7. **Алехин В.В.** География растений (основы фитогеографии, экологии и геоботаники). М.: учпедгиз, 1950, 420 с.
8. **Антропогенная** нарушенность экосистем. 2000, [http //www.sciaha.ru /ATL / ra 32 e. htm](http://www.sciaha.ru /ATL / ra 32 e. htm)
9. **Гаджиев В.Д.**Субальпийская растительность Большого Кавказа. Баку, Элм, 1962, 150с.
10. **Ильинский А.П.** Высшие таксономические единицы в геоботанике. "сов. бот.", 1935, №5 с. 112-184
11. **Программы** для геоботанических исследований. Составлены коллективом геоботаников / Под ред. Б.А. Келлера, В.Н. Сукачева Л.: Изд-во АН ССР, 1932, 248с.
12. **Ярошенко П.Д.** Геоботаника. М.: Просвещение, 1969, 200 с.

Касимзаде Т.Э

СТРОЕНИЕ И ВИДОВОЙ СОСТАВ ЛУГОВ ШИРВАНА.

Данные о локальном распространении луговой растительности на равнинной и горной территориях Ширвана представлены в статье. Эта растительность на равнинной территории образована 1 классом формации и 4 формациями: верблюжьеколючковая (*Alhagethum*), лакричная (*Glycyrrhizetum*), тамариковая (*Tamarixetum*), полынная (*Artemisetum*). В горной зоне луговая растительность представлена аллювиально-луговой, чально-луговой, подлесной, послелесной лугово-кустарниковой, субальпийской, альпийской подтипами в 9 классах формаций, 20 формациях и 22 ассоциациях.

Ключевые слова: луг, строение, видовой состав, равнина, горы, Ширван

Gasimzade T.E.

STRUCTURE AND SPECIES COMPOSITION OF THE MEADOWS OF SHIRVAN.

Data on the local distribution of meadow vegetation in the plain and mountainous areas of Shirvan have been presented in the paper. This vegetation formed on the flat areas by 1 class formations and 4 formations: *Alhagethum*, *Glycyrrhizetum*, *Tamarixetum*, *Artemisetum*. In mountainous zone Meadow vegetation presented by alluvial-meadow, chal-meadow, underwood, midwood meadow-bushes, sub-alpine, alpine subtypes in 9 classes formations, 20 formations and 22 associations.

Keywords: meadow, structure, species composition, plain, mountains, Shirvan

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.X.2018